

Földrajzi neveink élete*

Írta:

LŐRINCZE LAJOS

Bármiféle elnevezés oka végső fokon gyakorlati szükségességre vezethető vissza: az ember az anyagi és szellemi világ vele kapcsolatba kerülő alkotórészeit egymástól minél pontosabban meg akarja különböztetni. A gyakorlati szükségesség következménye, hogy ugyanazon nyelvi közösségben nem minden élőlény, tárgy stb. kap megkülönböztető nevet, csak azok, amelyek az elnevező szempontjából fontosabbá válnak, a többi közül kiemelkednek: az elnevezés iránya és erőfoka mindig az ember érdeklődési irányához és erőfokához igazodik, azaz térben, időben s az elnevező egyén vagy közösség szociális helyzete, illetőleg tagozódása szerint igen különböző lehet.

A földrajzi nevek¹ — a táj különböző részeinek, illetőleg a tájban található természetes és mesterséges alakulásoknak megkülönböztető nevei — keletkezésének oka ugyancsak gyakorlati: az ember t á j é k o z ó d n i akar a tájban, s ezt a táj feltűnőbb felszínalakulatai segítségével éri el, azok általános (köznévi) vagy különleges (tulajdonnévi) megjelölésével; meg akarja k ü l ö n b ö z t e t n i a földfelszín egy-egy darabját a többitől, minthogy ez valamilyen oknál fogva jelentősebbé vált számára. Az elnevezés m ó d j a viszont a mindenkor elnevező és az időbeli táj egymáshoz való viszonyától függ: lélektani alapját (szemlélet, emlékezet), nyelvi megjelenési formáját (magyar vagy egyéb nyelvű) tekintve az elnevezőre, tartalmát (a táj külső alakját, helyzetét, milyenségét stb.) tekintve a tájra jellemző. A táj egy része helyének pontos meghatározására való törekvés következménye, hogy írásos nyelvi emlékeink jó része (birtokpercek, birtokadományozások, határjárások stb.) szinte a legelső felbukkanása óta tartalmaz földrajzi neveket, amelyek — egyéb nyelvi jelenségektől eltérően — h e l y h e z r ö g z í t h e t ő k , s amelyeknek jelentéstartalmából, alkotása módjából újraformálható résznél az egykori tájállapot, résznél a tájnak és az embernek az a viszonya, mely a név keletkezésének alapjául szolgált.

Írásos feljegyzések híján némely esetben az élő nyelvi hagyományozás után fennmaradt nevekből is vonhatók le ilyen következtetések, minthogy a földrajzi nevek bizonyos mértékig konzervatív jellegűek, azaz megőrzik régi for-

* Ez a tanulmány lényegében változatlan újra közlése a szerző 1947-ben, „A magyar Táj- és Népismeret Könyvtára” című sorozat 9. számaként megjelent munkájának. Ezért törekedtünk az eredeti tipográfia megtartására is. — Szerk.

májukat akkor is, ha a névben foglalt tartalom már nem valóság (pl. *Békástó* már gabonaföld).

A földrajzi nevek keletkezésének módja és vázolt természete a magyarázata annak, hogy ezek a nevek a tájban lejátszódott eseményeknek, történéseknek, változásoknak elsőrendű emlékei, s így a történeti tudományoknak is becses forrásai. A történeti földrajz, településtörténet, nyelvtörténet stb. azonban csak forrásként kezeli és kezelheti a földrajzi neveket, azaz anyagát a saját hasznossági szempontjai szerint vizsgálja és rostálja azok keletkezési ideje, helye, típusai, nyelvi formája stb. szerint. S ha ezek a vizsgálatok a földrajzinévanyag egy-egy részletére rá is világítanak, természetes, hogy annak teljes egészét sem térben, sem időben nem foglalhatják magukban, s méginkább valószínű, hogy ezeknek a vizsgálatoknak az összessége — a merőben különböző szempontok következtében — nem eredményezheti a földrajzi nevek saját problémáit, önelvű rendszerét. Éppen ezért jogosnak és szükségesnek tartjuk egy önelvű, saját szempontú: *n é v é l e t t a n i* vizsgálat megkísérlését, amelynek a középpontjában nem a földrajzi neveknek valamely tudományággal, hanem az étellel való kapcsolata áll: célja rekonstruálni azt a lélektani helyzetet, embernek és tájnak azt a kapcsolatát, amely a földrajzi nevek különböző formái keletkezésének alapja, kutatni a változások, elmúlások okait, megállapítani azok törvényszerűségeit.

A) A FÖLDRAJZI NEVEK KELETKEZÉSE

A földrajzi név keletkezésének — mint mondtuk — két feltétele van: az *e m b e r*, mint elnevező és a *t á j*, illetőleg annak részei, mint az elnevezés tárgya: az elnevezendő. A táj a név keletkezésében csak szenvedőleg vesz részt, az ember ellenben részben mint szemlélő a táji jelenségeknek nevet ad, másrészt a táj életébe való beavatkozásának eredménye révén az elnevezés alapjául is szolgál.

Hogy az embernek a név keletkezésénél fennálló eme kettős szerepét jelölhessük, különbséget teszünk, *e l n e v e z ő* és *n é v a d ó* között. *E l n e v e z é s e n* az ember névadó *t e v é k e n y s é g é t* s annak eredményét értem, *e l n e v e z ő* tehát csak az ember lehet: az egyén vagy a közösség. *N é v a d ó n a k* viszont az elnevezés alapjául szolgáló táji adottságokat vagy egyéb körülményeket nevezem, amiről (vagy akiről) a hely a nevet kapta: pl. *Hegy* esetében a névadó a földfelszín kiemelkedése: *Cserdomb* esetében a kiemelkedés és annak növényzeti viszonyai; *Dezsőirtás* esetében a megváltoztatott táj és a változtatás végrehajtója.

A tájnak és az embernek a nevek keletkezésében betöltött szerepét vizsgálva földrajzi neveink három nagy csoportra oszlanak. Az első csoportba tartoznak azok a nevek, amelyeknek keletkezésénél az embernek a szerepe

csak az elnevezés, az elnevezés alapjául, névadóul, pedig az embertől független táji adottságok szolgálnak: *Hegy, Völgy, Árok* stb. Ezeket természeti neveknek nevezzük. Ezekről határozottan elkülönülnek azok a nevek, amelyeknél az elnevezés alapja nem a természetes, hanem az emberi beavatkozás által többé-kevésbé már megváltoztatott táj: *Irtás, Vágás, Kenderföld, Bánya, Lak* stb. E nevek az embernek és tájnak az előbbihez képest megváltozott viszonyából keletkeztek: az ember beavatkozott a táj életébe, nem szemlélő, hanem cselekvő s ezáltal a névadásban a tájjal egyformán részt vesz. (Ismét hangsúlyozom, hogy a tájváltoztató, tehát névadó ember nem azonos az elnevező emberrel, a tájváltoztatás tényét, eredményét ugyanis szerintem a tájváltoztató egyén vagy csoport környezete állapítja meg, és az lesz elnevezővé.) E nevet, minthogy az emberi kultúra tájhoz kapcsolódó részének kialakulásával egyszerre (illetőleg azzal kapcsolatban, annak következményeként) születnek meg, műveltséginek neveknek nevezzük. Vannak végül földrajzi neveink, amelyek keletkezésének alapja nem a természetes, sem pedig az emberi beavatkozás által megváltoztatott táj, hanem az emberrel kapcsolatos valamiféle esemény, amelynek a tájjal csak annyiban van kapcsolata, hogy szükségszerűen a tájban játszódik, annak valamelyik pontjához fűződik: *Pálhalála, Asszonyperese* stb. A névadó tehát itt már maga az esemény, a történet, függetlenül a tájtól. Földrajzi neveink e rétegét — egyelőre és jobb híján — eseményneveknek mondjuk.

I. Természeti nevek

Amikor az ember és táj között még nincsen semmiféle kapcsolat, az elnevezés alapja csak a természetes, változatlan táj lehet. A név keletkezését úgy képzelhetjük el, hogy az ember maga előtt látja a földfelszínnek valamely — a többtől megjelenési formájában különböző — részét. Ez a szemlélet annak általános megjelölését váltja ki belőle: *a hegy, a völgy, a lapály, a folyó, a tó*; majd azután ez az általános megjelölésre szolgáló közszó válik tulajdonnévvé: *Hegy, Völgy, Lapály, Folyó, Tó*.

A talajkiemelkedést (hegyfélék), talajbemélyedést (völgyfélék), sík területet s vizeket jelentő közszók: *halom, domb, hegy, kő, árok, völgy, gödör, lyuk; mező, lap, lapály, víz, tó, mocsár, forrás, patak, folyó* stb. képezik tehát azt a természeti név alaprétet, amelyből földrajzi névanyagunk legrégebbi rétege keletkezett. E nevek jelentése viszonylagos: ugyanaz a név, pl. *hegy* néhol alig szembetűnő kiemelkedést, másutt kizárólag magasabb és nagyobb kiterjedésű földfelszíni formát jelöl, illetőleg ugyanaz a felszínforma a különböző tájakon más-más nevet: *halom, domb, hegy* kap. Az Alföldön pl. a *halom, domb, hegy* névvel jelölt felszínalakulatok legmagasabbja is csak néhány méter, a Bakony-vidéken vagy a Kárpátokban pedig csak a nagyobb kiemelkedéseket

jelölik *hegy* névvel. Ez a jelentéskülönbség néha hangalaki eltéréssel is együttjár (a jelentéskülönbség konzerválja a hangalaki eltérést) a nagyobb talajemelkedést, dombot, hegyet (sziklás hegycsúcsot) jelentő és a Dunántúl kivételével az egész magyar nyelvterületen ismert *bérc* földrajzi nevünk labiális alakpárja: *börc* csak a Dunántúlon fordul elő „kavicsos tüskés, bokros hely” jelentéssel (vö. L ő r i n c z e : MNy. XLII, 22—26). Ugyancsak viszonylagos az is, hogy a különböző tájakon milyen felszínalakulatnak van megkülönböztető neve, azaz melyik földrajzi köznév válik egyszersmind tulajdonnévvé, illetőleg földrajzi névi összetétel tagjává. Minthogy sík vidéken a szemmel alig észrevehető emelkedések, hajlások is tájékozódó pontul szolgálhatnak, ezért ezek legtöbbje külön nevet kap, hegyvidéken viszont csak a szembetűnő kiemelkedésnek van saját neve. Vízszegény vidéken nevet kap (mert az ember szemében fontossá válik) sok időszaki vízállás, sőt az az odvas fa is, amelyben időnként összegyűlemlik a víz. Az a földrajzi köznév, amely nem jelöl feltűnő s egyszersmind viszonylag állandó felszínformát, ritkán válik tulajdonnévvé. A kis homokrakást jelentő *bucka* szavunk pl. az egész Alföldön használatos, de földrajzi névként, illetőleg földrajzi névben igen ritka. Bizonyos földrajzi köznevek csak az ország bizonyos részein járatosak. Az Alföldön igen gyakori *halom* szóval a Bakonyvidéken alig találkozunk, Kalotaszegen is csak két mai névben fordul elő. *Domb* nevünk viszont mind a Bakonyvidéken, mind Kalotaszegen és a Barcaságban is igen gyakori, az Alföldön pedig ritkán használatos. Az alföldi *laponyag*, *porong* sem ismeretes sem a Dunántúlon, sem a keleti részeken. Viszont úgy látszik, hogy csak a nyelvterület keleti részén használatosak: *havas*, *garc* 'hegy felső része', 'erős meredek lejtő', *paláj* 1. 'havasi tisztás'. 2. 'hegy, bérc', *szécs* 'havasi rét, tisztás' stb., stb. A két utóbbi újabbkori román kölcsönzó az erdélyi magyarság nyelvében (vö. Á r v a y, A térszíni formák nevei a barcasági Hétfalu helyneveiben 51, 53), így a belőlük vagy velük képzett földrajzi nevek is újabbkoriak. Vannak viszont földrajzi köznevek, amelyek ma már nem tartoznak az aktív szókincshez, földrajzi nevekben való előfordulásuk tehát a név régiségét jelenti. Egyrésztüknek — némelyiknek egyes vidékeken — jelentése még világos: *aszó* 'száraz völgy', *áj* 'völgy', *mál* 'domb, hegyoldal' stb., másrésztüknek értelme teljesen elhomályosult, egykori köznévi jelentésük csak kikövetkeztethető: *erge* 'patakocska, ér', *ügy* 'víz', *jó* 'folyó' stb.

Hogy az egyes tájak földrajzikiöznév-kincse miben különbözik egymástól, az egyes neveknek mekkora az elterjedési köre, milyen alak- és jelentésváltozatai vannak, melyik él csak mai, melyik csak történeti névben, megvan-e vagy elhomályosodott-e a közszói jelentése, — egyelőre nem tudjuk megállapítani, minthogy ehhez a megfelelő részletkutatások, de az elvi előmunkálatok is hiányoznak.

Földrajzi neveink e legrégebb típusának — amikor a földrajzi köznév rag és képző nélküli formájában válik földrajzi névvé — aránylag kevés emléke maradt fent. E nevek ugyanis eredeti formájukban csak olyan tájon lehetnek

állandók, ahol a puszta földrajzi köznév pontosan megkülönbözteti az illető helyet a határ más részeitől, azaz, ha a *Hegy* név a településen belül csak egy hegyre, a *Folyó* csak egy folyóra vonatkozhatik. Egy elnevező közösségen belül több hasonló felszíni forma esetében a hely általános megnevezése csak egy esetben válik földrajzi névvé, a többi megkülönböztető jelzőt kap. Az utóbbiak az elnevezőtől (településtől) távolabb, az előbbieket a közelebb eső tájrészekre, felszíni formákra vonatkoznak. A Szentgálon végigfolyó kis ér neve *Fojó*. A falutól távolabbi malmokat hajt, azért *Malomfojó*. H e f t y megfigyelése szerint is (Nyr. XL, 210) *hegy* a faluhoz közeleső talajkiemelkedések nevéül szolgál, míg a távolabb esők a ritkább, egyénibb nevet viselik.

Az „egyéni” nevek alakulása tehát annak a következménye, hogy az elnevező tájismerete bővült, a tájnak több pontját kellett elnevezés által pontosan meghatározni, s így több hasonló felszíninformát kellett egymástól megkülönböztetni. A megkülönböztetések alapja lehet az illető földfelszíni alakulások n a g y s á g a , m é r e t e , h e l y z e t e , f e k v é s e é s m i n ő s é g e .²

1. A földfelszíni alakulások n a g y s á g , m é r e t szerint való differenciálódása általános volt a régiségben: 1274: *kyserdew* a. m. *kiserdő*, 1360: *Kysdumb*, 1363: *Kusberch*, 1221: *Nogholm*, 1269: *Noguelg*, 1358: *Keskenuelg*, 1258, 1334: *Scelusberuk* a. m. *Szélesberek*, 1331: *Mogosmal* (OkISz.), de közismert jelenség a mai földrajzinévadásban is. A *kis*—*nagy*, *hosszú*—*rövid*, *széles*—*keskeny* stb. névpárok gyakran fordulnak elő egymás mellett ugyanazon településen belül, annak bizonyosságául, hogy a név e formája az azonos felszínformák egymástól való megkülönböztetéséből, azok összehasonlítása alapján keletkezett. Feltűnő, hogy az „*a l a c s o n y*” jelző mind a régi, mind az újabbkori nevekből majdnem teljesen hiányzik. Oka talán a szó hosszú (háromszótagos) volta, s az, hogy a „*k i s*” szó jelentésének hasonlóságánál fogva könnyen helyettesítheti. Az egyes jelzők jelentése viszonylagos, mindig az illető táj jellegétől függ. Hegyes vidéken természetesen más a *Nagyhegy*, mint az Alföldön.

2. A földfelszíni alakulásoknak k ü l s ő f o r m á j u k szerint való megkülönböztetése nyelviileg leggyakrabban melléknévi jelzők által történik: 1288: *Lopustelek*, olv. *Lapostelek*, 1337: *Tekereschpatak*, 1225: *Cerecto*, olv. *Kerektó*, 1249: *Kerekmal*³ (OkISz.), *Hégyeskü Szg.*, *Egyeneslapáj Barcaság*, *Horgasok* stb. A *csúcsos*, *tompa*, *ferde*, *görbe* jelzők mind a régiségben, mind a mai adatokban igen ritkán fordulnak elő. Gyakran hasonlítja a szemlélő a földfelszín egy részét valamely ismert tárgyhoz is: *Koporsókü*, *Kepekü*, *Szőkrönkü Szg.* (*szőkrön* ’régii bútordarab, élelmiszertartó’). A hasonlítás tárgyául szolgáló főnév nemcsak jelzőként, hanem önmagában is válhatik földrajzi névvé: *Kokastara*: a kakas taréjához hasonló hegyhát Szg., *Kecskeláb*: „a néphiedelem szerint alakja egy kecskelábhöz hasonlít” Barcaság, *Németkalap*, *Tányér* Nyárádemte. Ilyen esetben az elnevező azonosítja a földfelszíni formát azzal a tárggyal, amelyhez azt hasonlónak látta.

3. A tájrész helyének, fekvésének meghatározásánál a szilárd pont az elnevező (település), akihez viszonyítva közelebb vagy távolabb, följebb vagy lejjebb, jobbra vagy balra stb. fekszenek a táj egyes pontjai. Így *Előtő* olyan tónak a neve, amely az elnevező településhez a legközelebb esik (Mikesy, Szabolcs vármegye középkori víznevei 9). *Középtő* a település mellett levő és a távolabbi *Mögtő* közti állóvíz neve (Pais: NNy. II, 36). *Innejszűő erdő* valószínűleg a faluhoz közeleső erdőt jelenti (Horváth Endre, A bakonyaljai nyelvjárás 170). *Kőba balága*, *Kis András balága* a *Kőba* és a *Kis András* folyók folyása irányában szemlélve jobboldali mellékvizek, de a települési helyről nézve valóban baloldali ágak (Barcaság). Hasonlóképpen alakult *Lőcse* város neve (eredetileg a *Hernád* egyik baloldali mellékfolyója) a szláv *lěvz*, *lěva*, *lěvo* 'bal, baloldali' szóból (Kniezsa: MNy. XXXV, 183). A közelebb és távolabb levőt megkülönbözteti az elnevező még a *belső—külső*, *alsó—felső* jelzőpárokkal is: *Belsőmező* a falu körüli, *Külsőmező* a távolabbi szántók neve Szentgálon. Ugyanitt vannak *Belső és Külső erdők*. *Alsó* gyakran jelenti a felszín egy nagyobb egységének a faluhoz közeli, *felső* a távolabbi részét: *Alsókővecs*, *Felsőkővecs* a *Kővecs* nevű dűlőnek a faluhoz közelebbi, illetőleg távolabbi része (Barcaság). A szentgáli *Hajag* hegy ugyanígy három részre oszlik: *Alsó*-, *Középső*- és *Felsőhajag*. Ha az *alsó* és *felső* jelzővel megkülönböztetett két felszínforma a határ ellenkező pontjain (északra és délre vagy megfordítva) van, akkor *alsó* a viszonylag alacsonyabban, *felső* a viszonylag magasabban fekvőt jelenti, akár északra, akár délre fekszik a településtől: a szentgáli *Felsőerdő* a határ magasabban fekvő (északi), *Alsóerdő* az alacsonyabban fekvő (déli) részén levő erdőségeket jelenti. A zentelkei *Alsórét* a határ északi részében, a *Felsőrét* a déli részében van (Kalotaszeg), valószínű, hogy az előbbi alacsonyabban, az utóbbi magasabban fekszik. A világtájak megkülönböztetésének kérdését a magyar földrajzinév-adásban még tüzetesebben meg kell vizsgálni. Annyi mindenesetre valószínű, hogy az elnevezőnek olyan tapasztalata, hogy valami északi, déli, keleti vagy nyugati irányban fekszik, nem lehet. Az *Észak*, *Észek*, *Iszek* nevek és összetételeik ugyan északi fekvésű helyet jelölnek (Kalotaszeg), jelentésük azonban 'északos, hideg, naptalan', el-lentétben a meleg oldallal, verőfényvel.

Az ember tájismeretének bővülése magával hozza, hogy a kevésbé szembe-tűnő tájrészek helyét is pontosan meg kell határozni. Ez a nagyobb, feltűnőbb s éppen ezért már ismert felszínformához viszonyítva történik, leggyakrabban az *-alatt*, *-fölött*, *-előtt*, *-mögött*, *-mellett* stb. névutók segítségével: 1412: *Heg-alath* a. m. *Hegyalatt*, 1383: *Nogkuthfeluth* a. m. *Nagykútfelett*, 1426: *Erezth-weneleth* a. m. *Fresztvényelőtt*, 1469: *Hawasmelleth walo Erdew* (Oklsz.), 1752: a *Kászága megett a verőfény felől a völgy főben* (Gergely Béla, Kalotaszeg névutós helynevei: MNy. IV, 176). Ezeket azonban igen ritka esetben tekinthetjük valóban földrajzi névnek, nem egyebek ezek, mint a felszín egy névtelen helyének tüzetes körülírásai, ezért olyan gyakoriak a régi határjárások-

ban. Számukat növeli még az is, hogy az *al, alj, alja, mäg, mög, mäge, möge* stb. főnevekkel képzett földrajzi nevek: *Hegyalja, Kertalja, Hegymöge* Szg. a legtöbb esetben szintén névutós, nem pedig ragos formával kifejezett locativusi alakban fordul elő: *Hegyalatt, Kertalatt, Hegymögött* stb. Éppen ezért az *alja* és *alatt*, a *mäg, mög* és *mögött* stb. földrajzi neveinkben azonos jelentésűek: jelentik egyrészt a táj valamely alakulatának a l s ó , illetőleg (a szemlélfőhöz viszonyítva) m ö g ö t t e s részét, gyakrabban az a l a t t a (előtte), illetőleg m ö g ö t t e fekvő területet. Megtörténik, hogy a tőnév már kihal, egykori meglétét csak a belőle képezett származék tartja fenn: a szentgáli *Hegyalja* mögötti hegy ma már *Hajag*, Kisbácson van *Omlás alatt*, de *Omlás* név már nincs (G e r g e l y i. m. 159). Igen gyakran találkozunk okleveleinkben ragos földrajzi nevekkel is. Ilyen alakban névvé azonban csak akkor válnak, ha a rag eredeti funkcióját elveszti, beleolvad a tőnévbe, mint pl. a marosdécsei *Malomba* név esetében, amelyet ma már nem éreznek lativusnak, s így az e terület felé igyekvő *Malombába* megy (vö. S z a b ó T. Attila: MNy. XXX, 166).

4. Az embernek a táj t e r m é s z e t i v i s z o n y i v a l való megismerkedése ismét sok lehetőséget nyújt arra, hogy a táj részeit egymástól különböztesse, eddig névtelen tájrészeknek nevet adjon, vagy az egy névvel jelzett nagyobb területeket részekre tagolja. A t á j n ö v é n y z e t é b ől a csoportosan előforduló f a f é l é k a legfeltűnőbbek, így ezek nevei szolgálnak leggyakrabban megkülönböztetőül: *Cserdomb, Gyertyános, Nyíres, Hárság, Somod, Iharos, Tölös*, de egyes f e l t ű n ő (magas, öreg, odvas stb.) vagy azon a tájon r i t k a fák is jelölhetek egy-egy tájrészt. Névadókká lettek egyéb bizonyos tájakra jellemző vadon termő növények is: *Komlóshegy, Csalános, Csuhus* stb. A növénytakaró h i á n y a szintén feltűnő jelenség: *Kopaszdomb*, — de megjegyzendő, hogy ennek hangsúlyozása a névben azt is jelentheti, hogy az illető tájrész eredeti állapotában növénytakaróval volt fedve. Az egyes tájak jellegzetes, egymáséttól eltérő á l l a t v i l á g a szintén megkülönböztette egymástól az egyes tájrészeket s az azonos felszínformákat: *Farkasmező, Rókalyuk, Űrgehegy, Tücsökomb, Macskakő, Medveárok, Vércsekő* stb. A növény- és állatnevekből képzett földrajzi nevek csoportja nem olyan egyértelmű, mint a kutatók látják. Egészen más az ember és táj egymáshoz viszonya pl. egyrészt a *Cserdomb* és *Farkasmező*, másrészt a *Káposztáskert* és *Borjútilos* esetében, bár mindkét esetben növény-, illetőleg állatnévről van szó. Az első esetben megállapítja az elnevező a változatlan vagy változatlanul szemlélt táj m i n ő s é g é t (növény-állatvilágát), a második esetben részint az ember által történt t á j v á l t o z t a t á s n a k , részint a földművelés és állattenyésztés egy formájának a nyomai maradnak meg a nevekben. Hogy az első esetben az illető növény- vagy állatfaj egy területen való c s o p o r t o s , t ö m e g e s előfordulása, vagy r i t k a s á g a miatt egy-egy példány előfordulásának f e l t ű n ő volta adta-e nevet, igen nehéz eldönteni. Vannak esetek, amikor az állatnévvel kapcsolatos földrajzi név keletkezésének emfatikus

okát tételezhetjük fel, pl. az *Ebhegy*, *Szamárhegy* stb. esetében, úgyhogy ilyenkor a tájnak a földrajzi névben szereplő állattal semmi kapcsolata nem volt. A földrajzi nevek ilyenértelmű vizsgálatára eddig még nem került sor. Ugyancsak nem szólaltattuk meg földrajzi neveinket az egykori: a név keletkezéskori tájra vonatkozólag: milyen nevek (névösszetételek) utalnak fás, erdős vidékre, melyek mocsaras területre, rétre stb. A *Rókalyuk*, *Farkasverem* valószínűleg az egykori erdő szélén volt. Bizonyos madárnevek talán csak szálás, mások csak lombos erdőre utalnak (vö. R. V o l l m a n n , Flurnamensammlung. München, 1926.). Maga a név alakja a keletkezésnek legalább is viszonylagos sorrendjére mutat, pl. a *Hangyásos*, *Körtvélyes* nevek ugyanazon vidéken régebbiek, mint a *Hangyás*, *Körtés*, s ha a nevek előbbi alakjai közsóként már ismeretlenek, egyszersmind a táj egykori nyelvének is emlékei. (A mai nyelvjárás ismeretéhez ehhez képest aránylag kis jelentőségű s könnyen pótolható adatokkal szolgálnak a földrajznevek.) Nemcsak ragos és képzős alakban, de pusztá alanyesetben is képezhet földrajzi neveket az eddig tárgyalt típusok legtöbbje. A *Hosszú*, *Széles*-féle nevek másodlagos képzésűek: tapadás útján keletkeztek egy *Hosszúrét*, *Szélesvölgy*-féle alakból. Viszont a *Cser*, *Bükk*, *Ihar* aligha lekopás eredménye, hanem elsődleges névalakulás: a táj egy része és annak állandó növénytakarója az ember szemléletében teljesen azonosult egymással (vö. B e n k ő , Nyárádméte helynevei). Jellemző lehet az egyes tájalakulatok t a l a j m i n ő s é g e is: *Agyagos*, *Mészvölgye*, *Kövestető*, *Tűzköves* Szg. stb. Az egyes földrajzi alakulatok h ő m é r s é k l e t e , illetőleg a k ö r n y e z e t t ő l e l ü t t ő é g h a j l a t a is gyakran ad megkülönböztető nevet egy tájrésznek. A hideget, meleget jelentő szavak különösen víznevekben gyakoriak: *Hidegkút*, *Hidegpatak*, *Hidegség*, „Theplicze alio nomine *Melegwyz*” (OkISz). A földfelszín különböző formái (talajmélyedés, sík terület, kiemelkedés) nevében a hőmérséklet-éghajlati megkülönböztetés azt jelenti, hogy az illető tájrész n a p s ü t ö t t e , v e r ő f é n y e s (déli) fekvésű: *Melegoldal*, *Melegvölgy*, *Verőfény*, *Aszaloldal* Barcaság stb., vagy s z é l n e k k i t e t t , á r n y é k o s (északi) fekvésű: *Hidegaszó*, Szg. *Hidegvölgy*, *Hidegmező*, *Hidegdomb*, *Hidegrét* Kalotaszeg, *Hívvőshegy*, Nagykend, *Árnyékmál* (1275: *Arnykmál* OkISz.) stb. A földrajzi neveinkben gyakori szint jelentő melléknevek arra mutatnak, hogy a táj egyes részei s z í n é n e k a környezettől való szembetűnő eltérése is szolgálhatott azok sajátos megjelölőjévé: *Sárga*, *Sárgás*, *Fejérkő*, *Vereskő*, *Veresrét*, *Zöldipojána*, *Barnamező*, *Feketeerdő*, *Feketevíz*, *Feketegödör*, *Szőkeföld*, *Sötétvölgy*, *Kékdomb* stb. Kalotaszeg. E nevek problémája az, hogy a név keletkezéskori ember és táj kapcsolatának körülményeire önmagukban még nem világítanak rá. Lehetnek nevek, amelyek ma ugyanolyan felszíninformát jelölnek, mint keletkezésükkor, tehát pl. *Sárgaföld* régen is, ma is sárgatalajú területre vonatkozott. Nem bizonyos azonban, hogy a talajviszonyok változását jelenti, ha a név jelentése és jelölése nem esik egybe, azaz *Barnamező* nem „bar-na”, *Kékdomb* nem „kék”. Nemcsak a földfelszín változhatott ugyanis meg a

név keletkezése óta, hanem a név is átmehetett hang- vagy jelentésváltozáson. Feltehető tehát, hogy egyrészt a mai hangalak hangváltozás eredménye egy eredetileg nem is szint jelentő szóból, vagy pedig a szó jelentésén történt módosulás: jelentésszűkülés, jelentésbővülés, jelentésetolódás. A földrajzi nevek jó részében szereplő „kék” pl. tulajdonképpen ’zöld’-et jelent, vagyis a *kék* ’blau’ szavunk jelentési köre szűkült ahhoz képest, mint amilyen akkor volt, amikor a kék és zöld színfogalmaknak szavakban is jelölt elkülönülése nyelvünkben még nem történt meg (vö. P a i s : MNy. VIII, 301—8). A színfogalmakat kifejező szavak közti jelentésetolódásra ugyancsak ismerünk példákat: *Vörösberény* régi neve *Zaarberin*, *Zaarberen*, amelynek az első tagja *szár* a. m. ’sárga’. A *szőke* jelentésű *sző* szavunk a *szőrigó* a. m. ’sárgarigó’ madárnévben ’sárgá’-t jelent (vö. P a i s : i. h. 304—5). A szentgáli *vörösföd*, amiből a gyerekek játékokat készítenek, szintén sárga. Hasonlóképpen kell kezelnünk az ’iz’ jelentésű melléknevekből képzett neveket: *Édesmező* Ksz., *Édesvíz* Szg., *Sóskút*: „neve érthetetlen, mert vize iható” (A d y , Magyarapus helynevei), *Sósoldal*, *Sóstó*, *Sósárok* Ksz., *Savanyúvíz* Balatonfüred stb. Figyelembe kell még azt is venni, hogy e földrajzi nevek egy része csak látszólag melléknévi jelzős szerkezet, voltaképpen melléknévből származó személynévből (*Vörös*, *Édes*, *Sós*) keletkezett, a földrajzi név jelentése és jelölése közötti eltérés okát tehát itt is kereshetjük.

5. A táj egyes részei nemcsak egymáshoz viszonyítva, hanem ö n m a g u k b a n is differenciálódnak. Ennek oka szintén a pontos helymeghatározásra való törekvés: ha az egyes nevek által jelölt nagyobb területek részleteikben is jelentőssé válnak azáltal, hogy az ember valamilyen kapcsolatba került velük, azokat is meg kell különböztetni. Az *al*, *alj*, *alja* és a *mög*, *mög*, *möge*, *möge*, mint már említettük, nemcsak a felszínforma a l a t t i (melletti) és m ö g ö t t i területre vonatkozik, hanem annak az a l j á r a és m ö g ö t t e s részeire is. A *tő* valamely felszínalakulat alsó részét, alsó végét, *tető* a domb, hegy felső részét, *él* a hegy keskeny, hosszan elnyúló tetejét jelenti. A térszíni formák részletezésénél legnagyobb szerepük az úgynevezett s z e m é l y e s í t ő , e m b e r i e s í t ő , „anthropomorph” földrajzineveknek van. Különösen a táj egy-egy kiemelkedő része alkalmas arra, hogy a szemlélet élőlényvel azonosítsa, s annak egyes részeit az élőlény megfelelő testrészeinek nevével nevezze: *fő*, *fé*, *fej*, *száj*, *szád*, *homlok*, *nyak*, *hát*, *oldal*, *orr*, *orom*, *ormó*, *láb* stb. Az ilyenfajta szemlélet alapján keletkezett nevek összefoglalójául nem tartom azonban megfelelőnek az „emberiesítő, anthropomorph” jelzőt. A behatóbb vizsgálat ugyanis arra mutat, hogy a tárgyalt névtípus keletkezésénél nem az emberhez, hanem valamilyen állathoz való hasonlítás szolgál a névadás alapjául. A táj egy-egy kiemelkedő része, amelyet a szemlélet élőlényvel azonosít, s annak egyes részeit az élőlény egyes testrészeinek nevével nevezi, alakjánál fogva általában inkább az állati, mint az emberi testet társítja. Erre mutat a név által meghatározott tájrésztestrészek elhelyezkedése is: a *hát* a földkiemelkedés hosszan elnyúló legmaga-

sabb részét, nem pedig a m ö g ö t t e s részét jelenti; a *fej, fé, fő* nem a hát fö l ö t t, hanem e l ő t t e van; a kettőt az arányaiban állati testre jellemző hosszú ny a k köti össze stb. Az emberi-állati testrész szolgál felszíninformanévül, pl. *mell ~ mál* esetében. A *far ~ fark* 'meredeken megszakadó hegyvég, határrész hátsó része' szintén állati testrész jelölőjéből való. A bemélyedő hegyhátznak *nyereg* a neve, amely nyilván a nyeret viselő állat képzetéhez kapcsolódik. A gyakori *Kecskeláb* Barcaság, *Kokastara* Szg.-féle elnevezések szintén a „theriomorph” tájszemlélet valódiságát bizonyítják.

II. Műveltségi nevek

Az embernek a tájjal kapcsolatos cselekményei növelik a különböző tájrészek egymástól való megkülönböztetésének, azaz új nevek keletkezésének a szükségességét, de egyszersmind annak a lehetőségét is megadják, minthogy a fontosabbá vált helyet a rajta történő m e g v á l t o z t a t á s különbözteti meg a változatlan tájtól, s a megváltoztatás módja, formája az egyéb módon változott tájrészeketől.

Az embernek a tájban végzett c s e l e k v é s e i, amelyek nyomott hagnak a tájban, s megváltoztatják annak arculatát, igen sokfélék. Megváltoztathatja az ember a táj állatvilágát: amennyiben egyes fajokat, amelyekből hasznava van, egyéb fajok rovására tenyészt, más fajokat kártékonyaságuk miatt vagy a saját szükségleti céljaira pusztít; változtathat a növényvilágon: erdőket irt ki, legelőket tör fel, nádasokat szárít ki, s helyükbe a szükségletének megfelelő növényzetet telepíti; módosítja a vízrajzi viszonyokat: mocsarakat csapol le, csatornákat épít, kutakat ás; formálhatja, alakíthatja a táj domborzati viszonyait: bizonyos nyersanyagokért egész hegyeket tüntet el, házat, falut, várost épít stb., stb.

Földrajzi neveink e rétegét tehát az embernek a tájhoz fűződő fontosabb cselekményei szerint csoportosítva tekinthetjük át:

A) Állandó kapcsolatban van pl. az ember a tájjal a p á s z t o r k o d á s révén. A határban a legeltetésre használt helyet *Jószághegyek*-nek (Nagykend), *Pásztorrét*-nek (Magyarkapus), *Csordajáróföldek*-nek (Szg.) stb. nevezik. Az egyes állatfajtáknak külön legelő s delelőhelye van: *Disznóút*, *Borjúdellő*, *Kecskedellő*, *Lócsapás* Szg. A legelőkre vezető út a *Csapás*, *Csordacsapás*, *Fehércsapás*, *Püspökcsapás* Szg. (*Fehér* és *Püspök* az egykori pásztorok nevei). Az állatok itatása az *Itató*-nál, *Förtés*-nél, *Kanászkút*-nál történik. A legeltetésre tilos határrész *Ökörtilalmas*, *Borjútílos* Szg., sőt van *Ludtilos* is (Ethn. LIII, 154).

B) A h a l á s z a t - v a d á s z a t is névadással jár abban az esetben, ha a vele kapcsolatos cselekmény viszonylag állandó helyhez van rögzítve: *Halastó*, *Halászgödre*, *Halásztó* Ksz., *Hálóvetőárka*, *Lesálló* Szg. stb. Valószínűleg a halászat-vadászattal kapcsolatos tevékenységek fogalomköréből kerül ki azok-

nak a neveknek jórésze is, amelyek vadon élő állatok neveiből alakultak: *Rákos-patak*, *Pisztrángos*, *Nyúl völgy* stb.

C) Az embernek a tájjal való kapcsolata leggyakrabban a földművelésen keresztül adódik, s ez az, ami közvetve vagy közvetlenül tájváltoztatásnak is oka. A tájváltoztatás leggyakoribb formájának, az erdőirtásnak a célja is új szántóföld vagy legelő (rét) nyérése. Az így keletkezett szántónak vagy legelőnek *Irtás*, *Irtvány*, *Irtovány*, *Irotvány*, *Iratvány*; vagy az *irt* ige régibb *ort* alakjából *Ortás*, *Orotás*, *Aratás*, *Ortvány*, *Orotvány* stb. a neve. (Valószínűleg 'irtás' jelentése volt az *Oltvány*, *Ótvány* nevek nagyobb részének is.) A fejlesztéssel végzett erdőirtásnak más neve *vágás*, amelyből önmagában is és összetételével is keletkeztek földrajzi neveink: *Vágott*, *Vágottrét*, *Vágotterdő* Ksz., *Csonkás Mezőbánd*, *Nyesett erdő* Kádárta. Tudunk a régiségben tüzésváltozásról is, de valószínűnek tartjuk, hogy a mai neveinkben szereplő égésre utaló nevek: *Égettirtás*, *Égettheygy* Szg., *Égettrét*, *Égettmegye* (NyF. XVII, 47), *Égett-gaz* (gaz a. m. 'erdő'). *Égettoldal* Ksz., *Hamvasbükk* (Szabó, Szásznyires) stb. nem emberi beavatkozás által előidézett erdőégetést jelentenek.

Szentgálon egy határrésznek *Foglalás* a neve: a közös osztatlan erdőből irtás céljára foglalták, s a foglalásföldet azután feltörték. Ugyanitt az irtásra kiszemelt erdőrészt kőrülkerengették (a háncs egy részét lefejtették), részint az irtandó terület kijelölése és az irtás előjogának jelzése céljából, részint azért, hogy a fák elszáradjanak, minthogy a lábán száradt fából jó tüzelő van. Az ilyen előzmények után irtott erdőrészt kapta a *Kerengéslap* elnevezést. Az új szántót *Újfogás*-nak is nevezik Ökörítón, Szilágy megye (Nyr. XI, 47). Az új földszerzést célzó irtások, foglalások legtöbb esetben nem magánbirtokon, hanem a közös erdőben történtek, a nevek keletkezése tehát a földközösség idejére nyúlik vissza (vö. *Tágyai Károly*, A földközösség története Magyarországon: Magyar Gazdaságtörténeti Szemle, 1894). A közös föld különböző részei felosztásának módjai ugyancsak megkülönböztetően szolgáltak. A nyílhúzással osztott földek *Nyíl*, *Nyilas*, *Nyilak*, *Nyilasok* stb. nevet kaptak, a *Lánckert*, *Lánctábla* (Morvay, Kádárta helynevei 58) a lánccal kimért földeket jelenti. *Tizedek* az a határrész, ahonnan a belsőséghez a közös szántóból a megfelelő tizedeket osztották (Imreh Barna, Mezőbánd helynevei 34). Az egyes osztályok (felosztások) alkalmával csak a határ egy része került kiosztás alá, ez kaphatta a *Faluosztályok*, *Körosztályok* (Janó, Torda, Aranyosszék 26) elnevezést.

A földközösségnek természetes velejárója a gazdálkodási kényszer, a határnak fordulókra való beosztása, ami azt jelenti, hogy egyideig a határ egyik részében őszi, a másik részében tavaszi gabona volt, s esetleg (háromfordulós gazdálkodási rend esetén) a harmadik ugaron maradt. Ez az állapot ugyan feltűnően alakította a táj képét, de a folytonos változás folytán nem válhatott jellemzőjévé sem az egyik, sem a másik helyzet, azért nem lett (vagy csak kivételesen) földrajzi névvé az *ugar*, az *őszi* vagy a *tavaszi*.⁴ Azok a termények azon-

ban, amelyek kivételt képeztek a művelési kényszer alól, mindig (vagy legtöbb esetben) ugyanazon a helyén voltak a határnak, így azt a helyet róluk lehetett nevezni. A leggyakoribb, szinte minden falu határában ismert ilyen nevek: *Káposztáskert, Káposztásföld, Kenderszer, Kenderföld, Kendervágó, Kenderesvölgy, Kendernyilak, Kenderhely, Szőlőhegy* stb., de van *Kásamező, Kolompéros* (M o r v a y, Kádárta), *Fuszulykaföldek* (A d y, Magyarkapus), *Kölesmező* (S z a b ó, Sásznýires), *Kukoricásmező* Bába, Tolna m. (Nyr. VI, 383), *Törökbúza-földek, Törökbúza-snyilak* (F á b i á n, Nagykend), *Lencsés, Lucernás* (I m r e h, Mezőbánd), *Répa-földek* Szg. stb. név is.

D) Feltűnően megváltoztatják a tájat a tájban emelt különböző rendeltetésű építmények, különösen az azok csoportos előfordulása által keletkezett faluk, városok, amelyek új elnevezés szükségességét és lehetőségének igen sok módját hozzák magukkal: *Hamuház, Mészkemence, Újfalú, Malomsok, Sároslak, Jánosháza* stb.

E) A bányászatok minden esetben, az iparoknak gyakran van közvetlen és állandó kapcsolata a tájjal; így ezek is szerepet játszanak a névadásban. Minden vidéken előfordul a *Kőbánya, Kőfejtő, Murvagödrök, Agyaggödör, Téglavető, Meszeshegy, Mészégető, Szénégető, Szénhely* stb. Mind a legkönynyebben hozzáférhető és leggyakrabban felhasznált építkezési stb. anyagok lelő, kitermelő, illetőleg feldolgozó helyei. Bányavidéken az ásványi kincsek üzemszerű kiaknázása által előidézett tájváltozás szintén sok nevet ad: *Kohó, Akna, Bánya* (J a n k ó, Torda, Aranyosszék 28), *Bányaoldal, Aranyoldal* (S u l á n B é l a, Gazdaságtörténeti vonatkozású helynevek Rozsnyó határában) stb. A bőriparnak, kelmeiparnak is van kapcsolata a tájjal, anyagának előkészítésében: *Cserküllő* a. m. *Cserkálló, Csértörő, Pokróczkálló, Gubáskád, Fejéritő* (S u l á n, i. m. 12), *Csapókhidja, Csapó-földek* Szg. stb.

F) A táj egyes részeinek megközelítését szolgáló ösvények, járások, csapások, gyalogutak, dűlőutak stb., amelyek az ember szándékos vagy akaratlan közreműködése által keletkeztek, ugyancsak jellemző részeivé válnak a tájnak: *Gyökeresut, Fahordót, Vámosiut, Pápaiut* Szg. stb.

A műveltségi nevek alakulásában fontos szerepe van a természetinév-alaprétegnek. A *hegy, völgy, lap, tó* stb. azonban ebben a névcsoportban önmaga nem alkothat földrajzi nevet, hanem csak olyan összetételben, amely az emberhez való szorosabb kapcsolatát kifejezi: *Szőlőhegy, Répavölgy, Kenderlap, Halastó* stb. Az embernek a tájban való cselekvései s az ezek által történt változások eredményeként azonban új névalapréteg is keletkezik, s ez az előbbinél sokkal színesebb és állandó növekedésben van, mert elvileg idetartozik a tájhoz kapcsolható és tájban nyomot hagyó emberi cselekvés módjának, eredményeinek minden megnevezése: *vágás, égés, irtás, szántó, kert, parlag, tarló, telek, tilalmas, ház, falu, város, vár, templom, temető, egyház, út, utca, ösvény, tér, kaszáló, bánya, malom, kálló* stb., stb. E közszók — melyeknek összességét a névadásban betöltött szerepük műveltségiv-alapré-

t e g n e k n e v e z h e t j ü k —, ö n m a g u k b a n i s v á l h a t n a k f ö l d r a j z i n é v v é: *Foglalás, Irtás, Telek, Malom, Parlag, Lak* stb. Kisebb elnevezőközösségen belül való többszöri előfordulásuk azonban ugyanúgy megkülönböztetést, differenciálódást tesz szükségessé, mint a természeti nevek esetében, azaz differenciálódhatnak n a g y s á g u k b a n *Kishid, Nagyfalu*: k ü l s ő f o r m á j u k b a n: *Horgaskert, Szélestarló*; h e l y z e t ü k b e n: *Alsószőlő, Felsőmalom*; m i n ő s é g ü k b e n: *Sároslak, Kövestelek* stb. Azonban a természeti neveknél gazdagabb a differenciálódási lehetőségük annyiban, hogy a tájban történt cselekmény i d e j e: *Újfogás, Újirtás*, lefolyásának m ó d j a: *Égettirtás, Körösz-tály*, de legfőképpen a cselekvést végrehajtó s z e m é l y (nép, népcsoport) is megkülönböztetőül szolgálhat.

A személynevekkel alakult földrajzi nevek aránylag jobban foglalkoztatták az eddigi kutatást, mint egyéb típusok. Ennek oka az, hogy ezek árulnak el legtöbbet az egykori tájjal kapcsolatos ember s z e m é l y é r e vonatkozólag.

E nevek keletkezésének alapja az esetek nagyrésztében v a l ó s á g o s b i r t o k l á s: ha ugyanis valaki birtokába veszi és hosszabb-rövidebb ideig birtokában tartja a táj egy részét, környezete az ő nevével különbözteti meg azt egyéb — a más tulajdonában levő — földterületektől (vö. S z a b ó T. A t t i l a, A személynevek helyneveinkben 3). De nemcsak birtoklás, hanem a tájon történt és személyhez fűzött v á l t o z t a t á s is lehet alapja annak, hogy az elnevező egyes tájrészeket a velük kapcsolatba került személyek neveivel különböztesse meg más — hasonló — tájrészekről.

A birtoklás ma is élő kifejezésformái a személynévhez, vagy annak ragos, képzős alakjához járuló -é birtokképző: *Ádámé, Pál Jánosé, Borsoké, Kosutnéé* stb. (S z a b ó T. A. i. m. 16); illetőleg a birtokos és birtok jelzős kapcsolata: *Pakiárka, Gombásné völgye, Miklóspálhegy, Mátyáskút* stb. Szg.

A név keletkezésének kiindulási formája a birtoklás nyelvi kifejezése, annak a megállapítása, hogy: Ez (a föld) *Kovács Jánosé, Kovács János(nak a) földje*. Ebből a nyelvi formában bizonyos esetekben tulajdonnév keletkezett: *Kovácsjánosé, Kovácsjánosföldje*. Az utóbbi forma — személy- és dolognév birtokosjelzői kapcsolata — a leggyakoribb a birtoklást kifejező földrajzi neveink között. Feltehető, hogy e név további változása: *Kovácsjánosföld*, nem független nyelvi alakulás, hanem mögötte, mint ok az ember és táj viszonyában (jelenleg a birtoklásban) beálló változás áll: a nyelvi birtokviszony megváltozása (a birtokos jelzőből tulajdonságjelző lett) mögött sok esetben joggal sejthetjük a valódi birtoklás megszűnését, azt az állapotot, amikor a *Kovács János földjé*-ből *Kovács János-féle föld* lesz.

A személy és az általa megkülönböztetett tájrész kapcsolatának nyelvi kifejezésformái gyakran meghatározzák a földrajzi név keletkezési idejét.

A v a l ó s á g o s birtoklás nyelvi kifejezésének legrégebb formája az, amikor a birtokos neve minden rag, képző és járulék nélkül válik földrajzi névvé. Jellegzetesen magyar névadási mód ez, amelyet a környező népek egyikénél sem

találunk meg. A törzsnévből valók (*Nyék, Jenő, Megyer* stb.) alakultak ki legkorábban, még a X. században (vö. *Kniezsa*, Keletmagyarország helynevei 124), a nép-, személy- és foglalkozásnevekből keletkezettek (*Lengyel, Szász, Csanád, Szabolcs, Tárnok, Ács* stb.) jórésze pedig a XI—XIII. században. E sajtáságos névalakulást *Kertész Manó* (Nyr. LXVIII, 33—39) a primitív népek prelogikus lelki működésével magyarázza, akik az embert és a tulajdonában levő földet lélekben teljesen azonosítják. Valószínűbb azonban, hogy az okot inkább a honfoglaló magyarság társadalmi és gazdasági viszonyaiban kell keresnünk.

A földrajzi neveknek nép-, személy- és foglalkozásnevekből *-i* képzővel való képzése (*Németi, Olaszi, Tamási, Lázári, Kovácsi, Szakácsi*) a XI—XII. században volt virágzásban (*Kniezsa* i. m. 124—5). Ez az alakulásmód nyelvileg is kifejezi a birtoklást, minthogy az *-i* a mai *-é* birtokosképzővel azonos: *Németi föld* a. m. 'a föld németé'.

Az eredetileg kicsinyítő, illetőleg becézőképző *-d* képzővel (*Endréd, Bánd* stb.) a XIII—XV. században keletkeznek földrajzi nevek (*Kertész* i. m. 68, és *Kniezsa* i. m. 127).

A személynévi névadásnak a dülőnevekben megnyilatkozó (tehát újabbkori) formáit vizsgálva *Szabó T. Attila* (A személynévek helyneveinkben) azt állapítja meg, hogy pusztán személynévekből szinte a legújabb időkben is alakulnak helynevek (i. m. 8). Tagadhatatlan, hogy vannak ilyen típusúak újabbkori neveink között is, de a bemutatott névanyag erős megrostálást s az egyes nevek korábbi alakja tüzetes megvizsgálást kíván. Azokban a monográfiákban ugyanis, amelyekben többé-kevésbé együtt van a jelenkori és okleveles anyag is, igen kevés nevet találunk, amely a mondott típushoz tartoznék.⁵ Némelyik ilyen típusú név csak az oklevél bizonytalan értelmezése⁶ vagy a gyűjtők pontatlan közlése.⁷ Más adatokban kimutatható, hogy régebbi összetételből rövidültek meg.⁸ A dunántúli gyűjtésekben ilyen típusú nevet kivételképpen is alig találunk. Jogos tehát az a feltevésünk, hogy az újabbkori névadásban a pusztán személynévből keletkezett földrajzi nevek jórésze másodlagos alakulás.

Még kevésbé valószínű, hogy az Árpád-korban élő *-i* nomen possessi képzővel ma alakulnának személynévekből földrajzi nevek.⁹ A *-d* képzős személynévi földrajzi neveinket is régi keletkezésűeknek kell tartanunk, minthogy ezzel a képzővel az újabb korban sem személynévi, sem egyéb (növény-állatnévi) eredetű földrajzi nevek nem keletkeztek.

A személynévből keletkezett földrajzi nevek módszeres vizsgálata, az egyes nevek képződésekor, változásakor közrejátszott történeti vagy lélektani mozzanatok pontos megállapítása a jövő kutatás feladata. Ugyancsak a jövő feladata annak a megállapítása, hogy a személynévek különböző formái (család- vagy keresztnév, család + keresztnév, férfinév, női név, asszonynev, ezek kicsinyítőképzős, becézett vagy többes számú alakja, foglalkozásnévvel való összetétele stb.) a névadásban való szerepük szerint különböznek-e, és miben különböznek

egymástól. Talán számíthatunk olyanféle eredményekre, hogy bizonyos névforma csak (vagy túlnyomórészt) bizonyos felszínalakulat nevéül szolgál, pl. hogy a női keresztnéveinkből, illetőleg azok becézett alakjából képzett földrajzi neveink általában nem jelölnek nagyobb földterületet, hegyet, erdőt, hanem inkább forrást, kutat, s hogy a névalakulás alapja nem tényleges, hanem szimbolikus vagy fiktív birtoklás volt; s talán sikerül rekonstruálni azt a lélektani helyzetet, illetőleg folyamatot, amelynek következménye ilyenfajta név keletkezése. Ugyancsak alapvető kérdés volna még az egyes idetartozó névtípusok tájankénti elterjedésének vizsgálata, megjelenése s elmúlása idejének megállapítása. Ehhez azonban nemcsak az ország minél nagyobb részéből való névanyag hiányzik, hanem személyneveink összegyűjtése és a magyar személynévadás egyidejű vizsgálata is.

III. Eseménynevek

A tájban lefolyt események akkor járnak névadással, ha jelentőségüknél (következményeiknél), szokatlanságuknál, vagy tartósságuknál fogva magukra (illetőleg a tájra) irányítják az ember figyelmét.

Igen gyakran nevet hagynak így a tájban lefolyt hadiesemények: *Pogányillís* „török táborhely”, *Pogánlú* (Horváth Endre i. m. 170); *Strázsahegy*, *Lármafa*, *Nézőhegy*, *Órhegy*, *Tekintő*¹⁰ (Szabó T. Attila: MNy. XXX, 162); birtokpercek, határpercek: *Pereserdő*: „Tordától perelték el” (Jankó i. m. 33), *Virgó*,¹¹ stb.; szerencsétlenségek, gyilkosságok: *Gyilkosdomb*,¹² *Kétbírókút*,¹³ *Legénytölték* (Jankó i. m. 33), *Pálhalála*,¹⁴ *Fülöphalála*, *Tamás Gáborhalála* Szg., *Emberölő* Mészegyörök Zala m. (MgHn.) stb.

Hogy az elnevezés alapjául szolgáló esemény valóságos-e, vagy képzelt, nem minden esetben tudjuk a név alapján eldönteni. A képzelt események alapján elnevezett helyekhez mindig valamilyen monda is fűződik óriásokról, ördögökről, tündérekről, sárkányokról vagy a keresztény hitvilág alakjairól: *Óriáspince*, *Óriásdomb* (Jankó i. m. 32), *Ördöganyja* Bogdány Pest m. (HgHn.), *Ördögfüve* Sepsiszentkirály Háromszék m. (HgHn.), *Ördögnyoma*¹⁵ Kolos (MgHn.), *Ördögbarázda*,¹⁶ (MgHn.), *Tündérmajor* Borzavár, Veszprém megye (Ethn. LIII, 153), *Tündérektava* Gyulaféhevár (MgHn.), *Sárkányheverés*, *Sárkányugrás* (MgHn.), *Istenútja*, *Jézuspataka*, *Istenfiaútja*, *Jézuskiáltó* (MgHn.) stb.

Úgy látjuk, hogy a képzelt események alapján keletkezett nevek egy részének is van valamilyen kapcsolata a tájjal:

Némelyik név és a hozzáfűződő monda keletkezéséhez is az indítékot a hely természeti adottságai (alakja, minősége) adják. Különösen jogosult ez a feltevés olyan felszíni formák esetében, amelyek valamilyen tárgy-

hoz vagy élőlényhez hasonlítanak; ez a hasonlóság indítja meg a fantázia működését, s az elnevező a szóbanforgó felszíninformát kővé vált kenyérnek, állatnak, embernek látja, s ennek adja okát, illetőleg magyarázatát a helyhez fűzött „történet”-tel.

Ennek fordítottja az az eset, hogy maga a névalak a kiinduló pontja a monda, „történet” keletkezésének. A Nyárádmentén (B e n k ő i. m.) levő *Kölesasszony* nevű helyről pl. azt mondják, hogy itt valamikor egy *Köles* nevű boszorkány lakott, seprűnyélen lovagolt stb., innen kapta hát a hely a nevét; az okleveles adatok viszont világosan mutatják, hogy a név *Kölesaszó* alakból alakult: azaz a név új (mai) alakja alakult ki először, s az értelemkeresés által irányított etimologizálás (népetimológia) fűzte a névhez az említett „mondá”-t. Elhomályosult értelmű szavaink, funkciójukat veszített képzőink gyakran adnak alkalmat ilyen értelmezésekre. A csongrádi *Szivágy* pl. (amely a *szilva* növény-név -gy (<-d) képzős származéka lehet) azért kapta nevét, mert „a belvárosiak, melynek közelében fekszik, igen v á g y t a k a tó melletti terjedelmes háton legeltetni” (NNy. I, 232); vagy *Rávagy*: „az uradalmi tiszt részére adatott darab földet a közlakosság vissza venni óhajta” (i. h.). Valószínű azonban, hogy az így keletkezett mondák, történetek, magyarázatok igen nagy részét R é v é s z szavaival (Új Magyar Múzeum 1855. II, 420) „az etymologisálni igen szerető némelly műveltebbek egyéni költeményeinek” kell tekintenünk.

Vannak végül nevek, amelyeknek keletkezése arra vezethető vissza, hogy a nép tudatában élő történet keres és talál magának helyet a tájban. Ilyen lehet az ördögökkel, óriásokkal, a hitvilág alakjaival összefüggő nevek jórésze s valószínűleg a népmondai alakokhoz (Mátyás király, Rózsa Sándor) fűződő elnevezések többsége is. Azokat a mondákat, történeteket, amelyek egy bizonyos helyhez fűződnek ugyan, de a névadásban semmi szerepük sincs, pl. hogy a *Határpataká*-ban, vagy a *Tóhegy*-ben elrejtett pénz van, a mi szempontunkból nem tartjuk fontosnak, ezek a népi epika, hitvilág, hiedelmek stb. vizsgálata alá tartoznak.

Földrajzi neveink ismertetett osztályozásánál, kialakulásának vázolásánál rendszerező elvünk az ember és a táj egymáshoz való viszonya volt. Áttekinthetjük földrajzi neveinket az elnevezés l é l e k t a n a szempontjából is, vizsgálva azt a lélektani helyzetet, amely a nevek különböző formai alakulásának alapjául szolgált, azaz nem az ember és a táj, hanem az elnevező és a táj egymáshoz való viszonyát. (Az elnevező ugyanis — mint már mondtuk — általában nem azonos a tájban cselekvő, a tájváltoztatást végrehajtó emberrel, vagy akivel a tájban történik valami, vagy aki a tájat birtokolja stb.; a kettő csak bizonyos esetekben esik egybe.) Ilyen szempontból vizsgálva földrajzi neveink keletkezését, megállapíthatjuk, hogy az elnevezés lélektani alapja lehet:

1. s z e m l é l e t : a név tartama a névkeletkezés idejében a tájban megmutatkozó valóság: *Hegy, Völgy, Búzafield* stb.,

2. e m l é k e z e t : a tájon történt változás, a tájon lefolyt esemény és a névalakulás között több-kevesebb idő telik el: *Dezsőirtás, Pálhalála* stb.,

3. f a n t á z i a : a névben kifejezett tartalom sohasem, vagy csak részben volt valóság, a hely külső alakja, a rajta bekövetkezett változás vagy lepergett esemény tehát csak másodlagos jelentőségű, az elnevezés voltaképpeni alapja az elnevezőben az ezek által (vagy tőlük függetlenül) felkeltett fantáziaműködés (vö. P é t e r d i O t t ó , A d ű l ő n é v a d á s l é l e k t a n a . E P h K . 1936 : 378).

A névkeletkezéssel egyidejűleg működő é r z e l m i — h a n g u l a t i tényezőknél az elnevezésben való szerepét vizsgáljuk az ú. n. „tréfás árnyalatú”, „néphumor-adta” neveinkben. Ezek keletkezése szintén nem független a tájtól, itt az elnevezés közvetlen oka a táj alakja, minősége, a benne lefolyó események által az elnevezőben előidézett é r z e l e m , h a n g u l a t , vagy az ezek hatására társuló másik kép. Így lesz a szűk utca *Kutyaszorító Szg.*, a rossz föld: *Ingyenillő, Haszontalan* Ekecs, Komárom m. (Nyr. X, 192), *Nekaszáld* Horgos, Csongrád m. (NNy. I, 234), a jó föld: *Istenkassa* Egerbegy, Torda m. (MgHn.), a magaslat, ahonnan a faluba látni: *Ebédleső* (J a n k ó , Balaton), a nehezen megközelíthető hely, távoli falurész, minthogy az egykori harctérre emlékeztet *Bosznia, Galícia, Hercegovina* (vö. MNy. XXIX, 52; XXX, 170; XL, 63). Ilyenféle nevek még: *Gatyáület*: „olyan alakú” Adásztevel, Veszprém m. (H o r v á t h i . m . 170), *Gatyszár utca Szg.*, *Émező*: „nem termett rajta gabona” (J a n k ó , Torda 32), *Bánomkert*¹⁷ Kisújszállás (P e s t y kézírata), *Miglakhacz*: „míg a víz ki nem önt, ott lakhatsz” Mezőtúr (Nyr. X, 144), *Muszáj*: „nevét onnan kapta, mivel az árendás azt parancsolta, hogy abba (!) a földben muszáj dohányt ültetni” Tokaj (Nyr. XII, 191). Néha ugyanaz a községrész több ilyenforma nevet is kap egyidőben: Balmazújváros szegénynegyedét pl. ugyanabban az időben *Bánlak, Szibéria, Loplak, Miglakhatsz* is nevezték.¹⁸

B) A FÖLDRAJZI NEVEK VÁLTOZÁSA ÉS ELMŰLÁSA

Földrajzi neveink állandósága, változása és elmúlása éppen olyan fontos kérdése a kutatásnak, mint a nevek keletkezése. Rendszeres kutatás ezen a téren nálunk még nem történt, de tudtommal külföldön sem. A múlt század romantikus szemléletén ugyan már túljutottunk, nem tekintünk minden földrajzi nevet „ősidők maradványának”, a „pogánykor emlékének”, de azért akad ma is kutató, aki egy terület dűlőneveiből az ottlakó nép ősfoglalására következtet, vagy a tagosítás utáni nagymértékű névelmúlást a névfenntartásban való tunyaságra, nemtörődömségre¹⁹ vezeti vissza. Valóban vannak ma élő nevek, amelyek keletkezésének ideje igen messze múltba nyúlik vissza, mások viszont szinte a szemünk láttára keletkeznek és múlnak el. A jövődőlő kutatásnak éppen az lenne az egyik legfontosabb — más tudományágak számára sem közömbös — kérdése, milyen névtípus állandóbb, melyik változik vagy múlik el hamarabb,

mik a változásnak vagy elmúlásnak a feltételei, okai, törvényszerűségei, továbbá az egyes okok milyen mértékű és milyen jellegű változást idéznek elő a névben.

Már a névkeletkezés okainak és formáinak vizsgálatánál is láttuk, hogy új nevet az embernek és tájnak egymáshoz való viszonyában beállott változás hoz létre, de ugyanez gyakran a régi név változásával vagy elmúlásával jár együtt. Az eljövendő kutatásnak vizsgálnia kell tehát

1. a táj változását,

2. az ember (birtokos, lakosság) változását,

3. az ember és táj közti kapcsolat változását, mint a névváltozás o k a i t , továbbá ezeken belül a változások m ó d j a i t és formáit: a név elmúlását, a név hangalakjában bekövetkező változást, a jelentésváltozást, a jelölésváltozást stb. (vö. K n i e z s a , Keletmagyarország helynevei: A M. Történettudományi Int. Évkönyve 1943. 162—3).

1. A tájváltozással együttjáró névváltozás a leggyakoribb: ha megszűnik a táj azon jellege, amely a névadás alapjául szolgált, gyakran megváltozik, esetleg megszűnik maga a név is: a kiszáradt tó (*Tó*) *Tóhely*, *Hóttó*, a száraz vagy időszakos folyómeder *Aszúséd*, *Halovány* lesz, de a legtöbb esetben megszűnik a *Völgy*, *Hegy*, *Erdő* stb. név is, ha a *völgy*, *hegy*, *erdő* eltűnik a tájról. A tájjelleg állandósága tehát igen lényeges feltétele a név állandóságának, ezért változik meg könnyebben egy ösvény, gödör, forrás neve, mint a folyók, vagy hegyek nevei. A természetadta tájformák változásánál gyakoribb a műtáj változása és az ezzel együttjáró névváltozás: *Kenderszer*, *Répafield* név hamarosan megszűnik, ha már nem kender- vagy répafieldet jelöl.

A tájváltozást — mint ismeretes — nem követi nyomon mindig vagy azonnal a névváltozás, illetőleg a név megszűnése. A kiszáradt tó régi nevét egy ideig őrzi a lakosság, s a változást jelző *Tóhely* név sem múlik el az eredeti állapot helyreálltával: a kercesdi *Tóhely*-en pl. J a n k ó szerint (Torda 33) nagyobb tó van (1903-ban), mint régen, a név tehát az átmeneti állapot emlékét is őrzi egy ideig. Hogy a tájváltozást milyen esetben és mennyi idő múlva követi névváltozás, egyelőre nem tudjuk. Valószínű, hogy némely tájformák megváltozása inkább, másoké kevésbé jár együtt névváltozással. Feltételezhetjük, hogy a régi név és az új tájjelleg közti kirívó ellentmondás (pl. *Tó* búzaföldet vagy erdőt jelöl) meggyorsítja a névváltozást. Ugyancsak elősegítheti ezt a tájnak vagy egyik részletének más szempontból való jelentőssé válása: pl. az egykori tó (*Tó*) helyén épület, bánya keletkezik vagy fontos, nevezetes esemény történik ott.

A név fennmaradásának a valószínűsége azonban nemcsak a táj jellegének, felszínének állandóságától, hanem a névőrző és hagyományozó ember folytonosságától is függ, azaz a nagyobb területen, több ember által ismert név állandóbb jellegű, mint az, amelyet csak kevés ember különböztet meg névvel. A jelentőség (tájjelleg) állandósága és a névőrzők folytonossága jellemzi pl. a kiemelkedő hegyet, hegyláncot, a több helység határát átszelő folyót, nagy tavat, az

állandó települést, mert sem azok jellege, sem a nevüket őrző és hagyományozó lakosság jelentős állományában nincs kitéve a gyors változás lehetőségének.

2. Az ember megváltozásánál különbséget kell tennünk a birtokos- és a lakosságváltozás között. A birtokbavevő csak úgy névadó, mint a tájjelleg, a hegy, erdő, állat-, növényvilág: az e l n e v e z ő a lakosság, amely a birtokba vételt (s azzal együtt esetleg a régebbi birtoklás megszűnését) megállapítja. A birtokosváltozást éppen ezért ugyanolyan feltételek és törvényszerűségek szerint követi névváltozás, mint a tájváltozást. A viszonylag gyakori birtokosváltozás (udvarok, kertek, tanyák stb. esetében) gyakori és a változás után hamarosan bekövetkező névváltozással jár együtt. De ha a birtok valamilyen szempontból jelentős és (ezért) nagyobb területen ismert (pl. forgalmas úton levő csárda, magában álló nagy épületsoport vagy nagyobb település), akkor a név a birtokosváltozás után tovább is fennmarad. Átmeneti névkategóriát alkotnak ebben a típusban azok a nevek, amelyeknél a valóságos birtoklást jelentő eredetibb birtokosjelzős összetételt: *Szűcskertje, Kovácskútja* melléknévi jelzős összetétel váltotta fel: *Kovács (főle) kút, Szűcs (főle) kert*.

A névőrző és hagyományozó lakosság különböző méretű változása a névanyagban is különböző változásokat hoz létre. Egy község lakosságának részleges kicserélődése esetén a visszamaradó lakosság őrzi és hagyományozza tovább a névanyagot, az új lakosság pedig átveszi a régi névkészletet, de a táj további alakításával, a tájhoz fűződő élményeivel új neveket is teremt. A lakosság teljes kicserélődése esetén csak azon nevek fennmaradásának van meg a lehetősége, amelyeket a távolabbi vidékek lakossága is ismer. Ilyen esetben tehát majdnem teljesen kicserélődik a névanyag, az új nevek már az új lakosságnak a tájhoz fűződő kapcsolatai eredményeképpen keletkeznek. Arra is tudunk példát, hogy az új lakosság régi lakóhelye elnevezéseinek egy részét magával hozza, mintegy azonosítva — hasonlóság alapján — az új tájat a régivel. A hagyományozott és az új lakosság alkotta névréteg akkor válik el egymástól világosan, ha a régi és az odaköltöző lakosság különböző nyelvű. Ebben az esetben a természetadta nagy terepformáknak, a már művelt földeknek a régi neveit veszi át az új lakosság — természetesen a saját hangrendszerének megfelelő változással —, de a tájváltoztatást, a birtoklásban bekövetkező változásokat, amelynek már ő is cselekvő részese, a saját nyelvén és saját szemléletmódja szerint történő névadás követi. A vegyes lakosságú vidékek névanyagának módszeres vizsgálata igen fontos feladat, mert az a földrajzi névalakulás módozatainak kiderítésén túl még igen messzemenő településtörténeti következtetések levonására is alkalmas (vö. K n i e z s a , A párhuzamos helynévadás).

3. Bekövetkezhetik névváltozás a táj, a birtokos vagy a lakosság változása nélkül is. A névváltozás előidézője ilyen esetben is az, hogy az ember és táj közti eddigi kapcsolat megváltozott. Ilyen ok lehet pl. a táj egy részének j e l e n t ő s e b b é válása, amely esetleg magával hozza az eddigi név megváltozását (*Hegy* → *Őrhegy*), vagy más névvel való felcserélését. Az egyes tájrészek

jelentőségének csökkenése viszont névelmúlással járhat: a tagosítás után, amikor az egyes birtokosok egy tagban kapták meg eddig sok parcellára osztott földjüket, csökkent az egyes földdarabok egymástól való megkülönböztetésének fontossága, azáltal sok név feledésbe ment.

A névváltozás módjait és formáit vizsgálva elsősorban az érdekel bennünket, hogy miben különböznek a földrajzi nevek ebből a szempontból a köznevektől. Vizsgálatunkba tehát csak azokat a változásokat vonhatjuk bele, amelyek a nevek földrajzi névi funkciójával függenek össze, azaz nem tartoznak ide az egyetemes érvényű szabályos hangváltozások: az Árpád-kori tövéghangzó lekopása, a magánhangzók nyiltabbá válása, a hangátvetés, hasonulás, elhasonulás stb. De ha ezek valamelyike csak földrajzi névben következik be, okul a táj és ember viszonyában beállott változást tehetjük fel.

A köznevek és földrajzi nevek közti leglényegesebb különbség az, hogy az utóbbiak helyhez vannak kötve, az azonos hangalakú neveken bekövetkező változás minden esetben más és más, tehát alkalmi jellegű. Alkalmi jellegű:

1. a névelmúlása: csak egy bizonyos hely nevére nézve igaz, egyéb helyek azonos vagy hasonló nevei ettől függetlenül fennmaradhatnak;

2. a névelváltás, amikor a *Tó*-ból *Tóhely*, *Aszó*-ból *Hosszú-aszó*, *Hosszúföld*-ből *Hosszú*, *Aszuséd*-ből *Susét* lesz stb.

3. a jelentésváltás, akár hangváltozás nélkül, akár hangváltozással együtt következik be. A *Köszönberek* Szg. név első tagja a *Köszön* családnévvel azonos, de ma már a *köszön* 'salutare' igét látják benne, minthogy a mondott családnév Szentgálon ismeretlen. *Farkasverő* Nyárádmunte esetében *farkas* agyonveréséről beszélnek, holott a névben eredetileg a *verő* 'napsütötte domb-, hegyoldal' szó volt. Így lesz az egykori *Pósharasz*t-ból *Pótharasz*t (Deme László szóbeli közlése), *Babhely*-ből *Paphely*, *Borsógödör*-ből *Borsosgödre* Nyárádmunte stb. Az ilyen ún. népetimológias változásoknak — amikor a név bizonyos hangalaki hasonlóság alapján új etimológiai csoportba kerül — a népetimológia szerintünk nem oka, hanem módja. Oka az, hogy a táj és ember közti egykori kapocs, valamelyiknek változásával meglazul, vagy teljesen megszűnik: az egykori *Babföldön* nincs bab, a *Köszön* vagy *Pós* család kihalt. A nevek így konzerváló erő híján elvesztik eredeti funkciójukat, ekkor érvényesülhet egy másik — névalkotás szempontjából pillanatnyilag virulensebb — név és tárgy hatása, amely a maga körébe vonja a jellegét veszített szót.

4. A jelölésváltás különböző formái: a) a jelöléstáguálás: a név nemcsak az eredetileg jelölt, hanem a szomszédos területre is vonatkozik; b) a jelölésszűkülés: a név eredetileg nagyobb területet jelölt; c) a jelölésátvitel: a név az eredetileg jelölt helyre már nem, hanem csak az új (szomszédos) területre vonatkozik; d) a jelöléscsere: két helynek a neve egymással felcserélődik stb.

Meg kell említenünk még az ún. „hivatalos”, vagy „tudatos” elnevezés, névváltoztatás problémáját. Beletartoznak-e az ilyenmódon alakult nevek — pl. egy nagyváros sok változtatáson átment utcanevei — a földrajzi névkutatás körébe? Minthogy a hazai és külföldi kutatást a földrajzi nevek csak annyiban érdekelték, amennyiben ezek más tudományágak számára bizonyító eszközül szolgálhatnak, az újabbkori elnevezéseket nem is vették figyelembe. S z a b ó T . A t t i l a Zilah utcanevei közül csak a régieket veszi fel, az újakat mellőzi, minthogy ezek „külső tényezők hatására, mintegy hivatalos úton keletkeztek”. V a s K l á r a a budai német utcaneveket vizsgálva (Buda német utcanevei. Bp., 1929. Német. Phil. Dolg. XXXIX.) német példákra hivatkozva azt vallja, hogy csak az utcanévadásnak első — kb. a késői középkortól a XVIII. századig tartó — korszaka lehet a tudományos kutatás tárgya (i. m. 12).

Való, hogy a mesterséges úton keletkezett nevek jórésze a művelődés- vagy helytörténeti, nyelvjárási, szóföldrajzi, néplélektani stb. kutatásoknál vagy egyáltalán nem, vagy csak igen nagy kritikával átértékelve alkalmas. A mi vizsgálatunkban azonban a névanyag nem eszköz, nem más tudományág szempontjából, hanem önmagáért érdekel bennünket, ezért vizsgálatunkban nem mellőzhetjük. Meg kell állapítanunk helyét a magyar földrajzi nevek között: mi a „mesterséges” elnevezés, miben különbözik a „természetes” elnevezéstől, milyen korban kezdődik, hol, mik a kialakulásnak az okai, körülményei, lehet-e koronként, helyenként különbséget tenni az egyes mesterségesen alakult névformák között stb.

Mint a fentiekből kiviláglik, a természetes elnevezésnek ezek a jellemzői:

1. A név nem egyéni, hanem közösségi eredetű. Keletkezése legelső szakaszában ugyan feltételezhetünk egyénre visszamenő kezdeményezést, de ez csak akkor lesz eredményes a névkeletkezés szempontjából, ha az elnevező közösség szemléletével, gondolkodásmódjával is megegyezik.

2. Az elnevezés nem tudatos, hanem ösztönös: az elnevező közösség nem tulajdonnevet ad, hanem megjelöli a többtől megkülönböztetendő tájrészt annak valamilyen tulajdonságával. A névvé válás tehát másodlagos fejlemény.

3. A név mindig kapcsolatban van a tájjal.

Ennek megfelelően alakulnak az utcák nevei is: *Hosszú-, Széles-, Kis-, Nagyutca; Iskola-, Templom-, Temetőutca; Fazekas-, Varga-, Cigányutca; Háltér, Búzapiac; Pozsonyi-, Veszprémi-, Pápaiút* stb. Ezt az elnevezési módot nem lehet réginek vagy újnak tekinteni, ma is él ott, ahol van elnevező közösség.

A nagyobb települések (városok) régebbi elnevezéseiben ugyancsak hasonló típusokat találunk. A városok fejlődésének nagyobb arányú megindulásával azonban a természetes elnevezés mindinkább visszaszorul, s szűk ség s z e r ű e n hivatalos tényezők feladatává válik.

A nagyváros egyes részei (utcák, terek) helyének pontos és egyértelmű megjelölése ugyanolyan fontos, mint az egyes tájalakulatok, dűlők egymástól való

megkülönböztetése: a városi ember „tája” a városrészek, utcák, terek, házak, amelyekhez élete legtöbb mozzanata fűződik. Olyan elnevezőközösség azonban, amelynek az egész „tájjal” (várossal) kapcsolata lenne, természetesen nem alakulhat ki. Kisebb egységeken belül keletkezhetnek a lakosság útján elnevezések, ezek azonban az egész számára nem válhatnak névvé, mert ilyenformán ugyanazon város területén több azonos nevű utca lenne, ami éppen a pontos tájékozódást és az egyes helyek egymástól való biztos megkülönböztetését akadályozná; de zavart okozna az az átmeneti állapot is, amíg ez a kisebb körben történt természetes elnevezés vagy névváltoztatás közkeletűvé válnék, mert hiszen egy helynek a lakosság más és más részénél egy ideig különböző vagy több neve lenne. Tekintetbe kell még vennünk a nagyváros új utcák, terek által való rohamos növekedését, ami a mi szempontunkból azt jelenti, hogy a teljesen új nevek adásának szükségessége sokkal nagyobb, mint a kistelepülés utcái vagy határa esetében, s a tájváltást (új utca keletkezését azonnal) kell követnie a névadásnak, sőt a név közismertté válásának is.

Gyakorlati szükségszerűség hozta tehát magával a nagy város belső elnevezéseinek egységes irányítását, ezzel egyidejűleg a mesterséges elnevezési mód keletkezését is. Ez a névadás az előbbtől eltérően már nem ö s z t ö n ö s , hanem t u d a t o s , nem k ö z ö s s é g i , hanem e g y é n i . Minthogy a név nem az elnevező és a táj természetes kapcsolatának az eredménye, nem is lehet a táj és név között ugyanolyan összefüggést keresnünk, mint a természetes alakulású nevek esetében. Nem a „táj” motiválja a nevet, hanem a név ad jelleget a „táj”-nak.

Ezek a nevek azután, minthogy a tájjal nincsen kapcsolatuk, gyakran változnak a különböző névadási ízlések és divatok szerint. A vizsgálatnak éppen ez lenne az egyik fontos feladata, van-e az egyes helyek és korok hivatalos úton keletkezett neveinek valamilyen közös jellemvonása, pl. az archaizálók, történelmieskedők, magyarkodók, vagy irodalmi felekezeti, politikai szempontúak stb. Figyelemmel kellene kísérni az ilyen nevek közkeletűvé válásának útját is. Nagyvárosban mindenesetre gyorsabb ez a folyamat, egyrészt mert nincs egységes elnevező és névőrző közösség, azaz „nemkonzervatív” a lakosság, másrészt az új hivatalos név elterjesztése és kodifikálása névtáblák stb. segítségével hamarosan megtörténhetik. Kisebb településen belül tovább megmarad a lakosság adta név.²⁰

Az utcaneveken kívül más területről is tudunk példákat a hivatalos névadásra. A budai hegyek pl. hivatalos úton kaptak 1847-ben a régebbi német nevek helyébe magyar elnevezéseket (vö. MNy. IX, 456). Nemzetiségi vidékeken általában gyakori a régi neveknek hivatalos úton az állam nyelvére való változtatása. Ami a hivatalos úton keletkezett nevek korát illeti, nagy többségükben újabb keletűek.²¹ Valószínű azonban, hogy a módszeres vizsgálat még a legtávolabbi múltban is meg fogja találni az egyéni, vagy „hivatalos”-nak mondható névadás nyomait.²²

¹ A földrajzi név terminust a továbbiakban a helységek, dűlők, hegyek, vizek stb. összefoglaló nevéül használom s használatra ajánlom. Ilyen értelemben már eddig is többen használták kutatóink közül. Megfelelőbbnek tartom a közkeletűbb *helynév* terminusnál, részben azért, mert a *helynév* jelentéstartalmánál fogva is kevésbé alkalmas a földfelszín különböző formái, alakulatai összefoglaló jelölésére: egy magában álló kő, fa, vagy különösen egy folyó alig fogható fel „hely”-nek, pedig ezek nevei is lényeges részét képezik kutatásunknak; másrészt a *helynév* terminust sem a múltban, sem ma nem használták kutatóink egységes értelemben: hol *helység*-, hol *dűlőnevet*, hol pedig mind a kettőt jelentett.

² A következőkben közölt névpéldákat az alábbi művekből vettem: A d y L á s z l ó, Magyar-kapus helynevei. Kolozsvár, 1941. Erdélyi Tudományos Füzetek 124; Á r v a y J ó z s e f, A barcasági Hétfalu helynevei. Kolozsvár, 1943; — A térszíni formák nevei a barcasági Hétfalu helyneveiben. MNny. III. 39—56 és kny. Dolgozatok a m. kir. Ferenc József Tudományegyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetéből. 2. sz.: — A térszíni formák nevei Kalotaszegen. MNny. IV. 1—50; B e n k ő L o r á n d, A Nyárámente földrajzi nevei. Bp., 1947; F á b i á n B é l a, Nagykend helynevei. Sepsiszentgyörgy, 1939. Erdélyi Tudományos Füzetek 106. sz.; G e r g e l y B é l a, Kalotaszeg névutói helynevei. MNny. IV. 158—182; H o r v á t h E n d r e, A bakonyaljai nyelvjárás. Nyelvészeti Füzetek 34. sz.; I m r e h B a r n a, Mezőbánd helynevei. Kolozsvár, 1942. Erd. Tud. Füz. 138. szám; I m r e S a m u, Felsőőr helynevei. MNny. II. 47—80 és kny. Dolgozatok a debreceni Tisza István Tudományegyetem Magyar Népryelvutató Intézetéből 8. sz.; J a n k ó J á n o s, Kalotaszeg magyar népe. Bp., 1892; — Torda, Aranyosszék, Toroczkó magyar (székely) népe. Bp., 1893; — A Balatonmelléki lakosság néprajza: A Balaton tudományos tanulmányozásának eredményei. III. kötet 2. r.; M i k e s y S á n d o r, Szabolcs vármegye középkori víznevei. Bp., 1940. A Magyar Nyelvtud. Társ. kiadványai 53. sz.; M o r v a y P é t e r, Kádárta helynevei. Veszprém, 1940. Veszprém megyei Füzetek 1. sz.; P e s t y F r i g y e s, Magyarország helynevei történeti, földrajzi és nyelvészeti tekintetben. I. k. Bp., 1888. (MgHn.); S u l á n B é l a, Gazdaságtörténeti vonatkozású helynevek Rozsnyó határában. Kassa, 1943. Új Magyar Múzeum II.; S z a b ó T. A t t i l a, Niris-Szárnyíres település-, népiség-, népesedés- és helynévtörténeti viszonyai a XIII—XX. században. Erdélyi Múzeum, 1937. évf. és Kny. Erd. Tud. Füz. 91. sz.; — DÉS helynevei. Erd. Tud. Füz. 101. sz.; — Zilah helynévtörténeti adatai a XIV—XX. században. Erd. Tud. Füz. 86. sz.; — A személynevek helyneveinkben. MNny. II. 81—123. és kny. Dolgozatok a Debreceni Tisza István Tudományegyetem Magyar Népryelvutató Intézetéből 9. sz. Debrecen, 1940; — Kalotaszeg helynevei. Kolozsvár, 1942. (Ksz.) Felhasználtam a Magyar Nyelv (MNY), Magyar Nyelvőr (Nyr.), Népiünk és Nyelvünk (NNY.) és az Oklevélszótár (OKLSz.) földrajzi névanyagát. A Szg. rövidítéssel jelölt adatok a veszprém megyei Szentgál községben végzett gyűjtéséből valók.

³ A 'silva rotunda', 'dumus rotundus' jelzésű *kerek* szavunknak a *kerek 'rund'* melléknévvel való összefüggése bizonytalan, nem valószínű ugyanis az, hogy az elnevező az erdőt — mégha a valóban *k e r e k* alakú is, *kereknek* látja maga előtt.

⁴ Vö. mégis Szentgálon 1800: *Buzahordóút*. 1801: „*a búzak felé vezető gyalog útra ment*”.

⁵ S z a b ó T. A. „Dés helynevei” című munkájában egy kivételével minden személynévből származó földrajzi név összetétel, vagy kimutathatóan az volt. Á r v a y J ó z s e f (A barcasági Hétfalu helynevei) sok adatában a mai pusztas személynév résznint régebbi összetételből rövidült meg: a mai *Kis András* 1865-ben *Kis András bércé* (i. m. 121 sb.), résznint csak látszólag pusztas személynévek: 1860: Hegyek nevei ... *Birja* ... *Dán*, valószínűleg *Dánhegy(e)*. *Birjahegy(e)* volt, legnagyobb részük pedig a magyar nyelvközösségben személynévi funkcióban szokatlan *Badike*, *Hócúj*, *Tájúj* stb.), a nyelvérzék a birtokviszonyt egy *Hócújföld* stb. alak mögött nem érezhette, megrövidülésük tehát könnyebbé vált.

⁶ 1815: „Az Antal n. (nevű) e (rdő)” (S z a b ó T. A. Szásznyíres 41) adatból pl. ugyanúgy *Antalerdő* is értelmezhető, mint *Antal*, sőt az előbbi inkább, ahogy a következő „Antoni nevezetű ... sikátor”-t Sz. T. A. is *Antoni sikátor*-nak olvassa.

⁷ P e s t y és a Nyr. adatközlői helykímélés és áttekinthetőség szempontjából gyakran sommásan írják a nevek elé a felszínformák és a művelési ágak jelzését, noha azok — sok esetben — a neveknek is alkotórészei, pl. „hegyek: *Megyer, Kiskirály*” (voltaképpen *Királyhegy*) stb. (Nyr. XI, 95); „Szőlők: *Ecsér, Császa, Fülöp, Abraham* (Nyr. X, 479), s így — látszólag — pusztas személynévek szerepelnek földrajzi nevekként. I m r e h B a r n a (Mezőbánd helynevei) egyetlen ilyen adatot közöl, de az is lekopás eredménye: A mai *Pálfi* 1678-ban: „*A Pálfi Imre völgye torkában*” (i. m. 28.)

⁸ A felsőőri *Kondorok*, *Kun Péter* eredetibb alakja *Kondorok földje*, *Kun Péter völgye* volt (I m r e S a m u, Felsőőr helynevei 24, 25), a szentgáli *Lucca* a *Luca halála* névből rövidült stb.

⁹ S z a b ó T. A. (i. m. 15) két nevet idéz erre a típusra: *Bácsi* (Szerep, Bihar m.) és *Örzsébeti* (Dergecs, Zala m.), de az első lehet az idézett formájában is személy-, illetőleg vezetéknev, a másodiknál pedig — mint ezt Sz. A. is megjegyzi — talán egy hiányosan közölt (vagy lekopott) *Örzsébeti dűlő*-féle névalakról lehet szó.

¹⁰ Az ilyenfajta nevek egy része más eseménytől vagy tevékenységtől kapta nevét. Vö. pl. *Vigyázdomb*: „a pásztorok jeladó helye” (J a n k ó, Torda 33).

¹¹ A *virrog* „pereskedik” származéka (vö. Sz a b ó T. A. MNy. XXX, 311). A szentgáli határ északi részét, amelyért Bakonybéllel pereskedtek, a XVIII. század második felében, „veszekedő erdő”-nek írták, de ez a megjelölés nem vált névvé.

¹² „Állítólag egy lovas itt lezuhant s így keletkezett a neve.”

¹³ A monda szerint a község két egymással vetélkedő bírása lőtt itt egymásra, s itt pusztult el mind a kettő.

¹⁴ „A hagyomány szerint 1702-ben a rácok elleni ütközetben itt vertek agyon egy *Pál* nevű csajági papot.” (J a n k ó, Balaton 50, 60, 75).

¹⁵ A monda szerint itt éjfélkor tündérek szoktak táncolni.

¹⁶ „Az egész óriási sáncznak látszik lenni a két megye közt. A monda szerint két koraltkői testvér nem tudván az örökségen elosztolni, az egyik, a gonoszabbik, az ördögöt hívá segítségül, jelölne ki mindegyik örökségét, mit ez rögtön meg is tett, húzván egy pokoli ekével szörnyű barázdát, mely ma is nevét viseli.” (P e s t y, MgHn. a Kathol. Néplap 1864. év 43. sz.-ból.)

¹⁷ „igen hosszú dülleje van és az osztó mondta rá: *bánom*, hogy ily hosszú düllőt osztottam.”

¹⁸ „A falunak az egyik szélén volt egy külön település, *Bánlakon* nevezték... Ezen a *Bánlakon* csupa szegényember, paraszmos, földmunkás lakott... Tavaszonként felvette a víz, télben meg, mert a falu északi oldalán fekszik, olyan irgalmatlan hideg volt, hogy elnevezték *Szibériának*... Egész télen lopkodták az idevalósiakat s szalmát és csutkát az uradalmakból, ezért azután elnevezték a falusiakat *Loplaknak*. „*Miglakhatsz*”-nak meg a tavaszi vizek miatt csúfolták. Magának a telepnek a nevét sem a báni méltóságtól származtatta a paraszti nyelvmagyarázat — ilyen méltóságról nem is tudtak —, hanem arról, hogy az első lakosok megbánták, hogy ide építettek.” V e r e s Péter, Számadás, Bp., 1943. 18—9.

¹⁹ „A tagosítás (1886) után a helynevek fenntartásában bizonyos tnyaság, nemtörődomség észlelhető; ennek következtében sok régi helynév kezd feledésbe menni” (I m r e h B a r n a, Mezőbánd helynevei 5). Itt említjük meg R é v é s z I m r é n e k a földrajzi névgyűjtés egyik régi munkásának a véleményét is: szerinte a nevek állandóságának okát a magyar nép hagyománytisztelőtében kell keresnünk s abban, hogy a jogviszonyok is óvták a folytonosságot: a nevek változtatása zavart okozott volna az örökösödésben (Új Magyar Múzeum, 1853. I, 81).

²⁰ Pl. Szentgálon a népi *Gatyaszár utca* mellett a hivatalosnak látszó *Agyavétel utca* már száz éves múltra tekinthet vissza, de még mindig nem szorította ki az előbbit.

²¹ A Székesfővárosi Közmunkák Tanácsa csak 1870 óta irányítja Budapesten az elnevezéseket.

²² Vö. 1266/1300: „nomina earundem terrarum mandamus penitus aboleri, et *Parabuch* nomine singularis ordinamus et statuimus appellari” (OMOlV. 122).

Das Leben unserer geographischen Namen

Verfasser untersucht in dieser Arbeit (die in derselben Form zuerst 1947 erschien) Möglichkeiten und Methoden einer eigengesetzlichen Untersuchung bzw. Systematisierung der geographischen Namen. Im Mittelpunkt der Untersuchung des sog. *Lebens* der geographischen Namen stehen nicht die Beziehungen der geographischen Namen zu irgendeiner Disziplin, sondern das Verhältnis zwischen dem Menschen und der Landschaft, von dem die Gestaltung der Namen abhängt.

Demgemäß können die geographischen Namen in drei Hauptgruppen eingeteilt werden:

1. *Natürhafte Namen*. Die Grundlage der Namengebung bilden vom Menschen unabhängig bestehende landschaftliche Gegebenheiten:

Gattungswörter, die irgendeinen in seiner Erscheinungsform auffallenden Teil der Erdoberfläche bezeichnen (*a hegy* 'der Berg', *a völgy* 'das Tal', *a folyó* 'der Fluß', *a tó* 'der Teich' usw.) werden zu Eigennamen (*Hegy, Völgy, Folyó, Tó*). Als das Verhältnis des Menschen zur Landschaft enger wird, gliedert sich diese Grundsicht der Namen bereits nach Größe und Ausmaß, äußerer Form, Lage und Beschaffenheit usw. der Geländebildungen.

2. **Kulturnamen.** Die Grundlage der Namengebung kommt nicht von der Naturlandschaft sondern von der Kulturlandschaft her. Diese Namensschicht kann nach den verschiedenen Eingriffen des Menschen in die Naturlandschaft gruppiert werden: Grundlage der Namengebung bilden das Hirtenleben, die Fischerei, die Jagd, der Ackerbau, der Bergbau, die Industrie usw. Neben der Grundsicht der naturhaften Namen (*hegy, völgy* usw.) entsteht eine neue Grundsicht (*vágás* 'Holzschlag', *irtás* 'Rodung', *telek* 'Hof', *bánya* 'Grube' usw.). Diese Benennungen können auch selbst zu Eigennamen werden, können auch — ähnlich den naturhaften Namen — differenziert werden. Die Differenzierung erfolgt sehr oft durch den Namen einer Person, einer Völkerschaft, eines Volkes, die mit der Landschaft in Beziehung stehen. Die sprachlichen Ausdrucksformen für die Namen, die mit dem Namen einer Person ein Gelände differenzieren, sind oft auch für die Entstehungszeit des Namens charakteristisch.

3. **Ereignisnamen.** Grundlage der Namengebung bilden weder die Naturlandschaft noch die Kulturlandschaft, sondern ein Ereignis, das an die Landschaft gebunden, durch seine Bedeutung, Auffälligkeit, Dauer die Aufmerksamkeit der Menschen erweckte. Das Ereignis kann wirklich oder erfunden sein.

Die Form- bzw. Inhaltsveränderungen in den Namen (Aussterben, Formwandel, Bedeutungswandel, Bezeichnungswandel) können im allgemeinen auf Veränderungen im Verhältnis zwischen dem Menschen und der Landschaft zurückgeführt werden. Verfasser weist auf verschiedene Formen dieser Veränderungen, auf die Aufgaben der Forschung hin, und beschäftigt sich auch mit den Fragen der offiziellen Namengebung.

L. LÓRINCZE

